

Wat de liefde doet

een aantal christelijke overwegingen
in de vorm van toespraken

door
Søren Kierkegaard

Kopenhagen
1847

vertaling en verklarende noten
Lineke Buijs en Andries Visser

met een nawoord van
Udo Doedens en Pieter Vos

Inhoud

Deel 1 (eerste reeks)

Voorwoord	11		
Gebed	12		
I	Het verborgen leven van de liefde en hoe je dat leert kennen aan zijn vruchten	13	
II	A	Je moet liefhebben	26
	B	Je moet de naaste liefhebben	55
	C	Jij moet de naaste liefhebben	73
III	A	Liefde is de vervulling van de wet	105
	B	Liefde is een zaak van het geweten	151
IV		Onze plicht de mensen die we zien lief te hebben	170
V		Onze plicht om in de liefde blijvend bij elkaar in de schuld te staan	192

Deel 2 (tweede reeks)

Voorwoord	227
I Liefde bouwt op	228
II Liefde gelooft alles - en wordt toch nooit bedrogen	245
III Liefde hoopt alles - en wordt toch nooit beschaamd	267
IV Liefde zoekt het hare niet	287
V Liefde verbergt de veelvuldigheid van de zonden	304
VI Liefde blijft	326
VII Barmhartigheid, een liefdedaad, zelfs als ze niets kan geven en niet in staat is iets te doen	342
VIII De verzoeningsgezindheid overwint in liefde, en wint de overwonnene	359
IX Een dode gedenken is een daad van de liefde	373
X Liefde aanprijzen is een daad van de liefde	388
Besluit	406
Nawoord van Udo Doedens en Pieter Vos	419
Bij de vertaling	437
Verklarende noten	439
Register van personen en zaken	474

Wat de liefde doet
Deel 1 (eerste reeks)

Voorwoord

11

Deze christelijke¹ overwegingen, die vrucht van veel overweging² zijn, zullen langzaam begrepen worden, maar dan ook gemakkelijk, terwijl ze zeker erg moeilijk zullen worden als iemand ze door vluchtig en nieuwsgierig te lezen voor zichzelf erg moeilijk maakt. Laat ‘de enkeling’³, die eerst bij zichzelf overweegt of hij al dan niet lezen wil, als hij ervoor kiest te lezen, in liefde overwegen of er een juiste verhouding is tussen het moeilijke en het makkelijke, wanneer die zorgvuldig samen op de weegschaal worden gelegd, zodat het christelijke niet onder vals gewicht wordt uitgebracht, doordat of het moeilijke of het makkelijke wordt overdreven.

‘Christelijke overwegingen’ zijn het, dus niet over – ‘liefde’⁴, maar over – ‘wat de liefde doet’.⁵

Daden van de liefde zijn het, niet alsof nu hiermee alles wat de liefde doet is opgesomd en beschreven, verre van dien.⁶ Zelfs niet alsof iedere hier beschreven daad nu eens voor al is beschreven, goddank verre van dien! Wat in heel zijn rijkdom *wezenlijk* onuitputtelijk is, is ook in zijn kleinste daad *wezenlijk* onbeschrijfelijk, juist omdat het wezenlijk overal volledig aanwezig is, en *wezenlijk* niet te beschrijven is.

Najaar 1847

S. K.

Gebed

Hoe zou er op de juiste manier over liefde gesproken kunnen worden als U werd vergeten, U God van de liefde, uit wie alle liefde is in de hemel en op de aarde.⁷ U die niets spaarde, maar alles in liefde hebt weggegeven.⁸ U die liefde bent, zodat een liefdevol mens enkel is wat hij is door in U te zijn!⁹ Hoe zou er op de juiste manier over liefde gesproken kunnen worden als U werd vergeten, U die duidelijk maakte wat liefde is, U onze verlosser en verzoener, die uzelf hebt weggegeven om allen te verlossen!¹⁰ Hoe zou er op de juiste manier over liefde gesproken kunnen worden als U werd vergeten, U geest van de liefde, U die niets van het uwe neemt¹¹, maar herinnert aan dat ene offer van de liefde, die een gelovig mens eraan herinnert om lief te hebben zoals hij wordt liefgehad¹² en zijn naaste lief te hebben als zichzelf!¹³ U eeuwige liefde die overal aanwezig bent, nooit onbetuigd waar U wordt aangeropen, laat U ook niet onbetuigd in de woorden die hier gesproken worden over liefde, of over wat de liefde doet. Want er zijn maar een paar daden die de menselijke taal in bijzondere en beperkte zin liefdedaden, liefdewerk noemt. Maar in de hemel krijgt geen enkele daad bijval als het geen daad van de liefde is: in oprechte zelfverloochening, voortkomend uit een behoefte van de liefde zelf en juist daarom zonder aanspraak op verdienste!

Het verborgen leven van de liefde en hoe je dat leert kennen aan zijn vruchten

Lucas 6, 44. Want iedere boom wordt aan zijn vrucht gekend, want van distels pluk je geen vijgen en van doornstruiken oogst je geen druiven.

Een ingebeelde verstandigheid, die vol trots meent dat je je niet moet laten bedriegen, vindt dat je niets moet geloven wat je niet met je ogen, met behulp van je zintuigen, kunt zien. Als dat waar is, dan moet je allereerst ophouden in liefde te geloven. En als je dat doet en je doet het uit vrees bedrogen te worden, ben je dan niet bedrogen? Je kunt op allerlei manieren bedrogen worden. Je kunt bedrogen worden door te geloven wat niet waar is, maar je wordt zeker ook bedrogen door niet te geloven wat waar is. Je kunt door schijn bedrogen worden, maar je wordt zeker ook bedrogen door de schijn van verstandigheid, door de verleidelijke inbeelding die meent volkomen verzekerd te zijn tegen de mogelijkheid bedrogen te worden. En welk bedrog is nu eigenlijk het gevaarlijkst? Aan wiens genezing moet het meest getwijfeld worden, aan die van hem die niet ziet, of aan die van hem die ziet en toch niet ziet?¹⁴ Wat is het moeilijkst, iemand wakker maken die slaapt, of iemand wakker maken die dagdroomt dat hij wakker is? Wat is triester om te zien: iemand die zo ongelukkig is in de liefde bedrogen te zijn, een aan-

14 blik die je onmiddellijk en zonder meer tot tranen roert, of – iets waarom je in eerste instantie zou willen lachen – iemand die zichzelf bedriegt, wiens dwaze inbeelding niet bedrogen te zijn inderdaad belachelijk en lachwekkend is? Hoewel dat lachwekkende | in het laatste geval de verschrikking nog sterker laat uitkomen doordat het betekent dat hij geen tranen waard is.

Jezelf bedriegen *als het gaat om* liefde is het ergste, is een eeuwig verlies dat niet goed te maken is in tijd of in eeuwigheid. Want als er anders op wat voor manier dan ook sprake van is te worden bedrogen in verband met de liefde, dan staat de bedrogene toch in relatie tot liefde. En het bedrog bestaat er slechts in dat de liefde niet daar was waar men haar veronderstelde. Maar wie zichzelf bedriegt, heeft zichzelf buitengesloten en sluit zichzelf buiten van de liefde. We zeggen ook wel dat je bedrogen kunt worden door het leven of in het leven. Maar wie in zelfbedrog zichzelf bedriegt als het om leven gaat, diens verlies is niet goed te maken. Zelfs voor wie zijn leven lang door het leven werd bedrogen kan de eeuwigheid een ruime vergoeding in bewaring houden. Maar wie zichzelf bedroog, heeft zichzelf in de weg gestaan om het eeuwige te verwerven. Wie juist door zijn liefde ten offer viel aan menselijk bedrog, wat heeft hij in wezen verloren wanneer in de eeuwigheid blijkt dat de liefde blijft¹⁵, terwijl aan het bedrog een eind is gekomen! Maar wie – gewiekst – zichzelf bedriegt door verstandig in de strikken van de verstandigheid te lopen, al zou hij zichzelf zijn leven lang gelukkig prijzen in zijn inbeelding, wat heeft hij niet allemaal verloren wanneer in de eeuwigheid blijkt dat hij zichzelf bedroog! Want in het tijdelijke kan het een mens misschien lukken om het zonder liefde te stellen. Het kan hem misschien lukken door de tijd heen te glippen zonder het zelfbedrog te ontdekken. Het verschrikkelijke kan hem misschien lukken, het verschrikkelijke dat hij blijft – in een inbeelding, trots – dat hij daarin verkeert. Maar in de eeuwigheid kan hij het niet stellen zonder liefde en zal hij onherroepelijk moeten ontdekken dat hij alles heeft verspeeld. Wat is het bestaan toch vol ernst, wat is het eigenlijk verschrikkelijk, juist wanneer het als straf een eigenmachtig mens aan zijn eigen macht overlaat, zodat hem wordt toegestaan voort te leven, er trots op – bedrogen te zijn. Totdat hem eenmaal wordt toegestaan er achter te komen dat hij voor eeuwig zichzelf bedroog! De

eeuwigheid laat waarachtig niet met zich spotten.¹⁶ Eerder is het zo dat zij haar macht niet hoeft te gebruiken, maar almachtig een kruimeltje spot gebruikt om een vermetel mens vreselijk te straffen. Wat verbindt namelijk het tijdelijke met de eeuwigheid, wat anders dan liefde? Om die reden gaat ze aan alles vooraf en blijft ze wanneer alles voorbij is. Maar juist omdat de liefde in die zin de band van de eeuwigheid¹⁷ is, en juist omdat het tijdelijke en het eeuwige ongelijksoortig zijn, daarom kan de liefde voor de aardse verstandigheid van het tijdelijke een last schijnen. | En daarom kan het een zinnelijk¹⁸

15

Wie zichzelf bedriegt meent werkelijk dat hij getroost kan zijn, dat hij zelfs meer dan overwonnen heeft.¹⁹ In zijn dwaze inbeelding blijft voor hem verborgen hoe troosteloos zijn leven is. Dat hij ‘nergens meer over in zit’ geven we hem graag toe. Maar wat levert dat eigenlijk op als zijn redding nu juist zou zijn dat hij begint serieus over zichzelf in te zitten! Wie zichzelf bedriegt, denkt misschien zelfs anderen te kunnen troosten die ten offer vielen aan trouweloos bedrog. Maar wat een waanzin als hij die zelf schade opliep ten aanzien van het eeuwige²⁰ iemand genezen wil die hoogstens dodelijk ziek is!²¹ Wie zichzelf bedriegt denkt misschien zelfs – en daarmee spreekt hij zichzelf op een wonderlijke manier tegen – dat hij vol medeleven is met degene die zo ongelukkig is bedrogen te zijn. Maar als je op zijn troostende woorden en zijn genezende wijsheid let, zul je de liefde kennen aan haar vruchten: aan de bitterheid van de spot, aan de vlijmscherpe verstandigheid, aan de giftige adem van het wantrouwen, aan de bijtende kou van de verharding, dat wil zeggen: aan de vruchten zal te kennen zijn dat ze geen liefde bevatten.

Aan de vruchten ken je de boom. “Je plukt toch geen druiven van doornstruiken of vijgen van distels” (Matteüs 7, 16). Wil je ze daar toch plukken, dan zul je niet alleen tevergeefs plukken, maar de dorren zullen je laten merken dat je tevergeefs plukt. *Want iedere boom wordt aan zijn eigen vrucht gekend.*²² Het komt wel voor dat twee vruchten precies op elkaar lijken, terwijl de ene gezond en smakelijk is, de andere wrang en giftig. Soms is ook de giftige heel smakelijk, de gezonde wat bitter van smaak. Zo is ook de liefde te

16 kennen aan haar *eigen* vrucht. Als je je vergist kan dat zijn omdat je of de vruchten niet kent, of in een bepaald geval niet goed weet te onderscheiden. Een mens vergist zich bijvoorbeeld wanneer hij liefde noemt wat in wezen zelfliefde²³ is: wanneer hij bij hoog en bij laag verzekert dat hij niet leven kan zonder de geliefde, maar niets wil horen over de taak en de eis die de liefde stelt: dat je jezelf verloochent en die zelfliefde waarmee het beminnen gepaard gaat opgeeft. Of dat een mens zich vergist door aan zwakke toegeeflijkheid de naam liefde te geven, wanneer hij aan verderfelijk gejammer, aan schadelijke eendracht of aan een verwaande houding, aan zelfzuchtige relaties of aan omkoping door vleierij, aan de schone schijn van het ogenblik of aan verbintenissen die tijdelijk zijn, de naam liefde geeft. Er bestaat een bloem die | de bloem van de eeuwigheid wordt genoemd, maar merkwaardig genoeg is er ook een zogenaamde eeuwigheidsbloem²⁴, die net als de verwelkende bloemen alleen maar een bepaalde tijd van het jaar bloeit: wat een vergissing die laatste een bloem van de eeuwigheid te noemen! En toch ziet het er op het moment van de bloei zo bedrieglijk uit. Maar iedere boom wordt gekend aan zijn eigen vrucht. Zo wordt ook de liefde gekend aan haar eigen vrucht, en ook de liefde waar het christendom over spreekt, wordt aan haar eigen vrucht gekend: ze heeft de waarheid van de eeuwigheid in zich. Alle andere liefde, of ze nu menselijk gesproken vroeg uitgebloeid is en verandert, of dat ze zichzelf beminnelijk weet te bewaren gedurende het seizoen van de tijdelijkheid, is toch vergankelijk, ze bloeit alleen maar. Dit is nu juist het broze en het weemoedige aan haar: of ze nu één uur bloeit of zeventig jaar²⁵, ze bloeit alleen maar. Maar de christelijke liefde is eeuwig. Daarom zal ook niemand, als hij zichzelf verstaat, op de gedachte komen om over de christelijke liefde te zeggen dat ze bloeit. Geen dichter zal, als hij zichzelf verstaat, op de gedachte komen haar te bezingen. Want wat een dichter bezingt moet de weemoedigheid hebben die het raadsel is van zijn eigen leven: het moet bloeien – en vergaan. Maar de christelijke liefde blijft en juist daarom *is* ze. Want wat vergaat bloeit en wat bloeit vergaat, maar wat *is* kan niet bezongen worden, maar moet geloofd worden en geleefd.

Maar als je zegt dat de liefde gekend wordt aan haar vruchten, dan zeg je daarmee tegelijk dat de liefde zelf in zeker opzicht in

212

Wat de liefde doet
Deel 2 (tweede reeks)

Voorwoord

214

Deze christelijke overwegingen, die vrucht van veel overweging zijn, zullen langzaam begrepen worden, maar dan ook gemakkelijk, terwijl ze zeker erg moeilijk zullen worden als iemand ze door vluchtig en nieuwsgierig te lezen voor zichzelf erg moeilijk maakt. ‘De enkeling’³⁴³, die eerst bij zichzelf overweegt of hij al dan niet lezen wil, laat hij, als hij ervoor kiest te lezen, in liefde overwegen of er een juiste verhouding is tussen het moeilijke en het makkelijke, wanneer die zorgvuldig samen op de weegschaal worden gelegd, zodat het christelijke niet onder vals gewicht wordt uitgebracht, doordat of het moeilijke of het makkelijke wordt overdreven.

‘Christelijke overwegingen’ zijn het, dus niet over – ‘liefde’, maar over – ‘wat de liefde doet’.

Daden van de liefde zijn het, niet alsof nu hiermee alles wat de liefde doet is opgesomd en beschreven, verre van dien. Zelfs niet alsof iedere hier beschreven daad nu eens voor al is beschreven, goddank verre van dien! Wat in heel zijn rijkdom *wezenlijk* onuitputtelijk is, is ook in zijn kleinste daad *wezenlijk* onbeschrijfelijk, juist omdat het wezenlijk overal volledig aanwezig is, en *wezenlijk* niet te beschrijven is.

Najaar 1847

S. K.

I

Liefde bouwt op

1 Korintiërs 8, 1. Maar de liefde bouwt op.

215

Alle spreken over het geestelijke, het menselijke en zelfs het goddelijke spreken in de heilige Schrift, is in wezen overdrachtelijk spreken. Dat is helemaal zoals het moet zijn en in overeenstemming met de gang van het bestaan, omdat een mens, ook al is hij geest vanaf het ogenblik van zijn geboorte, zich toch pas later als geest bewust wordt. In het daaraan voorafgaande deel van zijn leven heeft hij dus vanuit zintuigen en ziel³⁴⁴ geleefd. Dat wil niet zeggen dat dit eerste deel overboord moet worden gegooid wanneer de geest ontwaakt. Want ook het ontwaken van de geest dient zich niet zintuiglijk of zintuiglijk-zielmatig aan op een manier die tegengesteld is aan het zintuiglijke en het zintuiglijk-zielmatige. Dat eerste deel moet juist door de geest worden overgenomen, en op die manier benut, op die manier tot grondslag gelegd, *wordt het het overdrachtelijke*. Een geestelijk mens en een mens die leeft vanuit zintuigen en ziel zeggen daarom in zekere zin hetzelfde. En toch is er een oneindig verschil, omdat laatstgenoemde geen vermoeden heeft van het geheimenis van het overdrachtelijke woord, terwijl hij toch hetzelfde woord gebruikt, maar niet overdrachtelijk. Er is een wereld van verschil tussen die twee. De een heeft de over-

gang gemaakt, heeft zich naar gene zijde laten *overdragen*, terwijl de ander aan deze zijde blijft. Het verbindende tussen hen is echter dat beiden hetzelfde woord gebruiken. Iemand in wie de geest is ontwaakt, verlaat daarmee de zichtbare wereld natuurlijk niet. Hoewel hij zich bewust is als geest is hij nog steeds in de wereld van het zichtbare en zelf zintuiglijk zichtbaar. Zo blijft hij ook in de taal, alleen is zijn taal overdrachtelijk. Maar het overdrachtelijke woord is geen | splinternieuw woord, nee het is het woord dat al voorhanden was. Zoals de geest onzichtbaar is, zo is ook de taal van de geest een geheimenis. En het geheim ervan zit nu juist in het feit dat hij dezelfde woorden gebruikt als een kind en een eenvoudig mens, maar hij gebruikt ze overdrachtelijk. Daarmee geeft de geest te kennen zelf niet zintuiglijk-zielmatig te zijn, maar dat doet hij niet op een zintuiglijk-zielmatige manier. Het verschil is beslist geen opvallend verschil. We beschouwen het daarom terecht als een teken van valse geest, te willen pronken met een opvallend verschil – zoiets is nu juist het zintuiglijke. Het wezen van de geest is daarentegen het stille, fluisterende geheimenis van het overdrachtelijke – voor wie oren heeft om te horen.³⁴⁵

216

Een van de overdrachtelijke uitdrukkingen die de heilige Schrift heel vaak gebruikt, een van de woorden die de heilige Schrift heel vaak in overdrachtelijke zin gebruikt is: *opbouwen*.³⁴⁶ En het is al – ja het is werkelijk opbouwend te zien hoe de heilige Schrift dit gewone woord niet moe wordt, hoe de Schrift niet geestrijk afwisseling en nieuwe wendingen nastreeft, maar juist – dat is het ware wezen van de geest – in hetzelfde woord de gedachte vernieuwt! En het is – ja het is werkelijk opbouwend te zien hoe de Schrift met dat gewone woord het hoogste weet te omschrijven, en dat op de meest innerlijke manier. Het lijkt haast wel op dat wonder van de spijziging met het weinige dat voorhanden was en dat door de zegen rijkelijk voldoende werd en zelfs in overvloed overbleef!³⁴⁷ En het is – ja het is opbouwend als iemand, in plaats van druk in de weer te zijn met het doen van nieuwe ontdekkingen die steeds maar weer het oude moeten verdringen, door ootmoedig aan het Schriftwoord genoeg te hebben, door dankbaar en innerlijk zich het van de vaders overgeleverde toe te eigenen, erin slaagt om opnieuw kennis te maken met het – oude

Nawoord bij *Wat de liefde doet*

Udo Doedens en Pieter Vos

Wat de liefde doet is niet het eerste en enige boek van Søren Kierkegaard (1813-1855) dat gewijd is aan de liefde. Vanaf *Het begrip ironie* is de liefde, opgevat als menselijke hartstocht, op tal van plaatsen in Kierkegaards werk aan de orde. *Of/Of* bevat verhandelingen over de erotische liefde in literatuur en muziek en over de huwelijkslelie. Ook in *Stadia op de levensweg* komt de liefde voortdurend ter sprake, culminerend in het laatste deel waarin de ongelukkige liefde wordt beschreven van een jongeman, die zijn liefde zoekt te sublimeren in een religieuze passie. In *Vrees en beven* is de liefde van een vader voor zijn zoon een belangrijk thema; in *De berhaling* draait het om een verbroken relatie. In deze en andere pseudonieme werken blijkt Kierkegaard een groot denker als het gaat om de liefde, zowel in haar pathologische als gezonde verschijningsvormen, ongetwijfeld inspiratie puttend uit zijn eigen levensgeschiedenis, in het bijzonder uit zijn liefdesverhouding met Regine Olsen. *Wat de liefde doet* herneemt deze thema's door de liefde te benaderen vanuit een religieus, meer bepaald vanuit een christelijk gezichtspunt.

Het boek kan beschouwd worden als een hoofdwerk in Kierkegaards 'tweede schrijverschap', de periode vanaf 1846 tot zijn dood. Nadat hij in zijn 'eerste schrijverschap' een serie esthetische werken onder diverse pseudoniemen had geproduceerd, met parallel daaraan bundeltjes opbouwende toespraken op eigen naam, verscheen in de tweede periode hoofdzakelijk religieus werk, bestaande uit opbouwende en christelijke toespraken op eigen naam en de geschriften van het christelijke pseudoniem Anti-Climacus.¹

1 Kierkegaard heeft zelf gedurende zijn schrijverschap verschillende indelingen gegeven van zijn werk. In *Over mijn werkzaamheid als schrijver* (1851) onderscheidt hij de "esthetische productie" van de "directe religieuze" werken op eigen naam en benadrukt hij tegelijk dat het religieuze (in de vorm van de eerste series opbouwende toespraken) vanaf het begin aanwezig was (SV1 XIII, 496).

echter aan de twee reeksen toespraken van *Wat de liefde doet*. De eerste reeks kwam tot stand voor zijn werk aan de lezingen over de mededeling, de tweede reeks erna.¹¹

Toen hij zich bij het schrijven van de zevende toespraak van de tweede reeks zeer vermoeid voelde, overwoog hij naar Berlijn af te reizen, zoals hij eerder al een aantal malen had gedaan, maar hij besloot uiteindelijk thuis te blijven.¹² Ook na de voltooiing van het boek zag hij van reizen af, omdat een reis hem slechts uiterlijke verstrooiing zou bieden en zou afleiden van “de innerlijke vernieuwing en nabijheid van God”, die hij op dat moment ervoer.¹³ Wel gaf hij gehoor aan een uitnodiging van de koning om hem een bezoek te brengen. Bij die gelegenheid schonk hij Christiaan VIII een exemplaar van het boek. Tijdens het onderhoud las Kierkegaard hem de passage voor (uit het eerste gedeelte van toespraak III B, eerste reeks) waar staat dat het christendom leert dat ieder mens, als het om zijn geweten gaat, op een koning lijkt, omdat het geloof ieder mens in zijn innerlijk direct verantwoordelijk maakt tegenover God.¹⁴

Zoals de meeste van Kierkegaards publicaties werd het boek uitgegeven door de uitgeverij van universiteitsboekhandelaar C.A. Reitzel, in een oplage van vermoedelijk 525 exemplaren, exclusief een 15-tal presentexemplaren.¹⁵ Al behoort *Wat de liefde doet* tot een van de weinige van Kierkegaards werken die nog gedurende zijn leven een tweede druk kregen¹⁶, veel belangstelling viel het boek bij verschijning niet ten deel.¹⁷ Kierkegaard maakte zich zorgen hoe het

11 Zie SKS 20, 143; NB2:14.

12 SKS 20, 194; NB2:135, gedateerd 15 augustus 1847. In een aantekening van 2 augustus schrijft Kierkegaard dat de vermoeienis hem overviel terwijl hij werkte aan de achtste toespraak van deel twee (SKS 20, 183; NB2:105).

13 SKS 20, 194; NB2:136.

14 SKS 21, 219-227; NB9:41-43. Zie voor de passage *Wat de liefde doet*, p. 152 / SKS 9, 138.

15 SKS K9, 95.

16 De tweede editie verscheen met hoofdzakelijk stilistische wijzigingen in 1852 (SKS K9, 97vv). Een derde editie volgde in 1862 en werd bezorgd door Kierkegaards oudere broer, Peter Christian.

17 Het boek werd in twee recensies besproken, een van de hand van Mendel Levin Nathanson in *Berlingske Tidende* 297 (20 december 1847) en een anonieme bespreking in *Nyt Aftenblad* 291, 292, 294 (14, 15 en 17 december 1847). De eerste recensie riep Kierkegaards spotlust op vanwege de oproep dat hij nu